

O zacházení se slovy

Petr Fidelius (Praha)¹

Je to taková zvláštní věc, o níž se zajisté přesvědčil každý, kdo se slovem tak či onak pracuje : jazyk dokáže být neobyčejně citlivým a jemným nástrojem, služebníkem oddaným a věrným, ale jen tehdy, přistupujeme-li k němu s náležitým taktem a odpovědností; jakmile v našem přístupu převládne nedbalost a nezodpovědnost, stává se rázem sluhou vzpurným a nespolehlivým, o němž si můžeme být předem jisti, že nevynechá sebemenší příležitost, aby nám ztropil nějakou čertovinu nebo nás přivedl do trapné situace. Ale to je pouze jedna stránka věci, stránka víceméně humorná. Nedbalost a nezodpovědnost v zacházení se slovy má i svou stránkou vážnou, ne-li tragickou, což si rázem uvědomíme, vezmeme-li v úvahu, že mezi nedbalým vztahem k jazyku a nedbalým myšlením je velmi úzká souvislost, a dále, že na jazyk jakožto komunikační nástroj je odkázán veškerý veřejný život, tedy i život politický. Bezmyšlenkovité nadužívání, či přímo zneužívání slov je živným zdrojem onoho jevu, který bychom obrazně nazvali *sémantickou inflací*. Není to, pravdaže, nikterak nový úkaz, spíš naopak, je to děj prastarý, pravděpodobně tak starý jako sama lidská řeč. A z hlediska čistě lingvistického je to patrně jev do jisté míry nevyhnutelný a ne nutně škodlivý. Tvrdíme však, že souběhem mnoha specifických příčin se za našich časů (máme tu na mysli minimálně posledních padesát let) právě z této "sémantické inflace" stalo veřejné nebezpečí prvního řádu, nebezpečí leckdy i doslova smrtelné. Z procesu, který by za jiných okolností mohl být nevinným předmětem zájmu několika jazykozpytců, se stala záležitost povýtce *politická*. (Z celé řady příčin jmenujme alespoň tu nejnápadnější, a sice prudkou ideologizaci veřejného života a rozmach politické propagandy, z níž se stal dísky hromadným sdělovacím prostředkům jeden z nejúčinnějších mocenských nástrojů. Hlubší analýza by pak ukázala existenciální pozadí tohoto stavu

¹ Autorem mírně upravené úryvky z rozsáhlejší (už citované) samizdatové práce *Posun po šikmé ploše*, Praha 1981.

věcí : totiž že dnešní člověk žije mnohem víc než člověk minulých věků ve světě slov, abstraktních pojmů, obených představ, které mu čím dál více nahrazují bezprostřední zkušenost, přímý prožitek skutečnosti.)

Nářky na poměry

Abychom pak — vzhledem k naší specifické situaci domácí — zasadili tuto tezi do kontextu ještě širšího, povězme bez okolků, že jak na náš rozum, tak na naše city činí věru pramalý dojem ony rozmanité, v této zemi již příslovečné nářky nad dezolátními “poměry”, které jest nám snášeti. Takovéto projevy rozladěnosti bývají totiž přecasto pouhou zástěnou, kterou se kryje naše občanská lhostejnost a netečnost. Tento úkaz nelze vysvětlit ze současných poměrů samých, už z toho prostého důvodu, že jde o jev, jež nutno v našich krajích, želbohu, označit za tradiční, a jež možno doložit i v dobách neporovnatelně svobodnějších, než je pro nás doba přítomná. Zklamání ze současných “poměrů” je reakcí velmi povrchní a lacinou, jestliže si vážně nepoložíme otázku, v čem jsme zklamali a zklamáváme my sami. Neboť řečené “poměry” jsou utvářeny mnoha různými faktory, z nichž zdaleka ne všechny se zcela vymykají našemu vlivu. S naším občanským smyslem je cosi v nepořádku, vyčerpává-li se náš postoj k věcem veřejným neplodnou (protože bezmocnou) rozhořčeností nad skutečnostmi, které evidentně změnit nemůžeme; nevidíme pak totiž zřejmý fakt, že mnohé důležité prvky současné situace máme buď zcela, či aspoň částečně ve své moci. Je ovšem pohodlnější vůbec si nepřipouštět otázku, do jaké míry vlastně záleží na nás, zda “poměry”, v nichž žijeme, budou více, či méně snesitelné. Pravda, základní mocenské skutečnosti zatím měnit nemůžeme, avšak životní a duchovní “atmosféru”, kterou kolem sebe a mezi sebou vytváříme, tu přeci změnit můžeme, ledaže bychom připustili, že jsme lenoši a zbabělci. Právě zde leží v jádře celý problém detotalizace společnosti : na “normální” poměry je třeba nejen se připravovat, ale přímo v životní praxi si na ně zvykat již v lůně poměrů “nenormálních”. Nic naplat : byl-li proces totalizace umožněn a živen, řečeno velmi všeobecně, úpadkem občanských ctností, pak také program detotalizační možno úspěšně rozvíjet pouze na základě jejich obrody. Shledáme-li, že je to úkol nad naše síly, nuže dobrá, ale pak buďme alespoň důslední : nereptejme na “poměry” a smířme se jednou provždy s úlohou, kterou nám totalitní moc předpisuje.

Nekrvavý nástroj represe

To, co jsme právě pověděli, by ovšem bylo třeba konkretizovat pro různé oblasti veřejného života. V rámci této statě se podržíme jen u jedné jediné, totiž u oblasti jazykové. Ostatně, těžko bychom našli ilustrativnější příklad. Tato sféra je v totalitarismu strategicky důležitější než která jiná; totalitní jazyk je snad vůbec nejúčinnějším nástrojem represe, a přitom je to, pěkně prosím, prostředek zcela nekrvavý — považme, jak daleko tu jsme od hrubého násilí, jež by se dalo symbolizovat "okovanou botou". Zároveň bychom stěží našli druhou oblast, kde by bylo tak zřejmé, že pány situace jsme (potenciálně) my, a nikoli mocenské orgány. Nemůžeme zajisté docílit toho, aby kupř. *Rudé právo* psalo jinak, než píše. Ale o to ani nejde. Nebezpečí, které představuje oficiální propaganda, nespočívá v první řadě (ba téměř vůbec) v jejím obsahu, v tom, že jí snad někdo uvěří. Jistěže i k tomu dochází, ale nad tímto jevem netřeba příliš bédovat; vždy se najdou prost'áčci (a mohou to být i prost'áčci s vysokoškolským diplomem), kteří sednou na lep, jehož hlavní součástí je tiskařská čerň. Účinnost naší oficiální propagandy není ani tak dána tím, že jí někteří lidé věří, jako spíš tím, že ji mnozí, až příliš mnozí lidé podceňují. Toto tvrzení jen zdánlivě vypadá jako paradox. Stačí, abychom si fenomén oficiální propagandy dali do souvislosti s oním fenoménem, jež jsme nazvali sémantickou inflací, a vidíme ihned, že propaganda sice působí jako mocný činitel, řekli bychom "katalyzátor" tohoto procesu, že však není jeho vlastní příčinou; v tomto smyslu se pouze přiživuje na čemsi, co probíhá i mimo ni a nezávisle na ní. Zkoumáme-li pak dále vzájemnou souvislost těchto dvou jevů, pozorujeme, že mezi nimi existuje vztah dvojí závislosti, jenž se navenek jeví v podobě jakéhosi začarovaného kruhu.

Život ve lži

Na jedné straně je nepopíratelnou skutečností, že totalitní propaganda by nemohla tak nehorázně a bezostyšně "lhát", kdyby nenacházela "přirozené" zázemí v tom, že se prostě všeobecně lže, že my sami spolu-vytváříme nakažlivou atmosféru všeobecného "lhaní". Tento fakt nelze sprovodit ze světa žádnou sociologickou nebo politologickou sofistikou. Nejde přitom o záležitost dnešní či včerejší; vybavují se nám například varovná slova Karla Čapka z roku 1934 :

Asistujeme jednomu z největších kulturních debaklů v dějinách světa; jeden celý národ, jedna celá říše přistoupila duchovně na víru v živočišnost, v rasu a podobné nesmysly; prosím, celý národ i s universitními profesory, faráři, literáty, lékaři a právníky. Myslíte, že by se mohla taková animální doktrína hlásat, kdyby každý

vzdělanec v oné vysoce vzdělané říši pokrčil rameny a suše řekl, že takové primitivní voloviny nedělá s sebou ? Tady se nestalo nic menšího než nesmírná zrada vzdělanců, a budí to hroznou představu o tom, čeho je inteligence schopna.

(Z cyclu článků o krizi inteligence, knižně vydaného ve sborníku *Místo pro Jonathana !*, Symposium, Praha 1970, s. 118)

Totéž by se dalo říci, *mutatis mutandis*, o doktrínách, jež hlásá oficiální propaganda u nás. Abychom však neupadli v podezření, že si pleteme kritický rozbor s moralistickým kázáním, musíme ještě vysvětlit, v jakém smyslu zde užíváme slova "lhaní". Stručně řečeno máme tu na mysli lež ve smyslu nikoli morálním, nýbrž existenciálním. "Lhaní" tot' "život ve lži". Jako se říká "být v pravdě", aniž se tím míní pouhá formální pravdomluvnost (dnes už se ovšem nesetkáme s tímto obratem příliš často, leda v podobě laciné fráze použité při nějakém husitském výročí), tak je též možno "být ve lži", aniž to musí znamenat banální "dokazatelnou" prolhanost. Život ve lži se nemusí vždy projevovat vědomým tvrzením něčeho, co není pravda, záměrným překrucováním faktů : to je jen krajní poloha, a v jistém smyslu poloha nejneškodnější, protože nejsnáze označitelná a dokazatelná. Život ve stavu lži je většinou běžnými mravními měřítky nepostižitelný, začasť dokonce budívá dojem naprosté počestnosti a bezúhonnosti. A přesto takový navenek spořádaný člověk stojí co do plnosti života mnohem níže než nejhorší zhýralec v běžném slova smyslu. Podstata onoho existenciálního stavu lži spočívá totiž v tom, že se člověk podílí (lhostejného, zda "vědomě" či "nevědomky") na kolektivním znehodnocování něčeho, co zakládá veškerou důstojnost a slávu lidského života : podílí se nejen na devalvaci pravdy, ale na devalvaci samotného úsilí o poznání pravdy. Člověk žijící ve stavu lži dělá něco mnohem horšího, než že "nemluví pravdu" : přičiňuje se o to, že mluvit vůbec o pravdě přestává mít smysl. Přispívá k obecné korupci jazyka, zapojuje se do neblahého díla korupce myšlení, což znamená, že pomáhá likvidovat samu *možnost* hledání pravdy. V tom spatřujeme kořen lži jakožto určitého existenciálního stavu člověka, kořen, který nakonec vyživuje i zrádný květ totalitní propagandy.

Povinnost myslet

Takto se pomalu dostáváme ke druhé polovině onoho "začarovaného kruhu", jímž jsme si znázornili vztah vzájemné závislosti oficiální propagandou na jedné straně a sémantickou inflací resp. korupcí jazyka na straně druhé. Četli jsme nedávno v jednom článku od pí Boženy Komárkové (*Dialogy* IV, 2-3), že prý "komunistický stát zbavuje své občany práva myslet". To je přinejmenším velmi nepřesná, ba nešťastná formulace, svědčící o tom, že inflační trend se nevyhýbá ani terminologii "lidských práv". Je absurdní mluvit o myšlení jako o "právu", které by člověku mohl

někdo upírat; nedáte-li jinak, mluvmě raději o povinnosti, kterou má člověk vůči sobě, chce-li být plně člověkem. Stát (byť i komunistický) nemůže naštěstí nikoho přinutit, aby nemyslel; jediné co může stát v této věci vykonat je, že bude své občany nejrozumnějšími prostředky nutit, aby sami rezignovali na svou lidskou povinnost myslet. Avšak má-li mít v tomto směru jakýsi úspěch, musí tu být jako nutná podmínka jistá míra *svolnosti* ze strany občanů. Nicméně, citovaný *lapsus linguae* postihuje mimoděk cosi jako symptom doby : není vskutku řídkým zjevem, že se lidé, místo aby prostě mysleli, hlasitě dovolávají svého "práva myslet". Působí to stejně komicky, jako když by dejme tomu spisovatel věnoval své nejlepší síly, aby se domohl uznání svého "práva" napsat román. Jsou lidé, kteří se tolik starají o to, aby bylo zajištěno právo občana říkat, co si myslí, že se ani nedostanou k tomu, aby sami řekli, co si vlastně myslí. Patří přitom k povaze komunistického státu, že z hlediska možné perzekuce obojí vyjde nastejno. Kdo se dovolává práva myslet, říkat, co si myslí, nebo psát romány, postupuje prakticky stejné riziko jako ten, kdo vskutku myslí, říká, co si myslí, nebo píše romány.

Mám za to, že z hlediska výsledku je užitečnější volit cestu druhou. Klademe si možná otázku, jak to všechno souvisí s naším "začarováním kruhem" a s "životem ve lži". Souvisí to snad jen nepřímě, ale souvislost tu nicméně je. Vyznačili bychom ji poukazem na roli, kterou v našem životě hrají instituce. Srovnáme si tyto dva postoje : někdo nemyslí, máje za to, že stát ho zbavil "práva myslet"; a někdo jiný, zcela analogicky, setrvává ve stavu lži, protože se všeobecně lže; vida, že je tento stav institučně sankcionován, nevidí pro sebe možnost říkat pravdu. Neboť to je vskutku historický přínos totalitních režimů : lež se tu poprvé do důsledků institucionalizuje. Může-li se někdo domnívat, že ho stát zbavuje "práva myslet", může se někdo jiný podle téže logiky cítit zbaven "práva říkat pravdu". Vinu nese instituce. Řekneme-li však, že "lhaní" dostává *institucionální* podobu, řekli jsme tím, že dostává podobu *neosobní*. Tak se vysvětluje, že člověk může "být ve lži", aniž se musí cítit jako sprostý lhář. Neboť lež je morálně zavrženíhodná toliko na rovině osobní; na rovině institucionální je to přece, není-liž pravda, "něco jiného". Podobně je tomu konec konců i s vraždou. Jako státní úředník může člověk, jak víme z historie, jedním škrtem pera poslat do plynu třeba celý vlak Židů, a přece se nemusí osobně cítit jako vrah. Neosobní lež a neosobní vražda, to jsou dva druhy politického "umění", které byly v totalitním státě dovedeny k dokonalosti. Nyní snad již vysvítá ona opačná závislost mezi korupcí jazyka a oficiální propagandou, k níž jsme se chtěli dostat. Instituce nalézá v korupci své "přirozené" zázemí, korupce nalézá v instituci své "přirozené" alibi. Obě strany mají zájem na existenci svého protějšku. Začarování kruh se uzavírá. Vidíme, že z hlediska oficiální propagandy opravdu nezáleží na tom, kolik procent obyvatelstva jí věří a kolik nevěří. Neboť veškeré "tajemství" a veškerá

záludnost jejího působení spočívá nikoli v tom, že by někoho chtěla přesvědčit o své "pravdě", nýbrž v tom, že se snaží lidem vsugerovat, že pouhá představa obecně platné a sdělitelné pravdy je holý nesmysl a nedosažitelná chiméra, ježto slova jsou "jen slova", tj. bezcenné neživé předměty, s nimiž si kdokoli může dělat doslova cokoli, aniž se musí obávat, že narazí na odpor.

Intelektuál a propaganda

Omezím teď svou úvahu na obec intelektuálů, protože toto prostředí znám relativně nejlépe. V intelektuálních kruzích můžeme často pozorovat, že se k oficiální propagandě přistupuje s oním blahosklonným despektem, s nímž obvykle přijímáme blábolení opilcovo nebo výplody psychicky vyšinutého grafomana. Intelektuálové, kteří mají smysl pro jistý vybraný druh absurdního humoru, si dokonce občas sami od sebe přečtou úvodník *Rudého práva* nebo nějaký politický projev, aby si popřáli chvilku rafinované zábavy. Velmi zřídka se však setkáme s tím, že by někdo bral tento fenomén vážně. Ne, že by nebylo nad čím se zasmát. Bud'me rádi, že naše komunistická propaganda (na rozdíl třeba od protektorátní) se vyznačuje mimo jiné i oním komickým prvkem, pro nějž se vžil název "kouzlo nechtěného". Byl bych věru poslední, kdo by někomu zazlival, že nad stránkami *Rudého práva* propadá bujarému veselí. Nutno však mít na paměti, že za tuto příjemnější tvář propagandy vděčíme toliko nahodilé okolnosti, že ji vytvářejí autoři stylisticky vesměs hluboce podprůměrní, a dlužno rovněž spravedlivě dodat, že podobný účinek by mohly u nezaujatého pozorovatele vyvolat i mnohé materiály samizdatové. V tom zkrátka nevězí jádro věci.

Co však je opravdu na pováženou, toť právě skutečnost, že většina intelektuálů bere oficiální propagandu na lehkou váhu — ať se to projevuje okázalou nevšímavostí, pobaveným úšklebem nebo blahosklonným opovržením. Musíme přiznat, že se na kritickou hodnotu takového podceňujícího, lehkováženého přístupu díváme se značnou skepcí. Sám o sobě není v našich očích o nic víc známkou kriticismu, nežli je naivní víra omluvou nekritičnosti. Ba opovažujeme se tvrdit, že mezi takovouto "kritičností" a "slepou" vírou není podstatného rozdílu: z hlediska účinnosti oficiální propagandy je lhostejné, zda ji někdo bere vážně, protože jí věří, nebo zda ji nebere vážně, protože jí nevěří. Není to důležité z toho důvodu, že v *obou* případech s ní takový člověk více či méně uvědoměle sdílí to nejpodstatnější, totiž přesvědčení, že slova jsou laciné zboží, s nímž není nutno zacházet o nic uctivěji než s kterýmkoliv jiným sériově vyráběným towarem určeným k okamžité potřebě, např. s kelímky na limonádu: použít, zmačkat, zahodit.

Mystika činu

V prvním případě je to zcela očividné: ten, kdo totalitní propagandě přisluhuje *bona fide* (což právě v minulosti činili tak mnozí intelektuálové), by asi upřímně připustil, že mu na slovech nezáleží, neboť jsou tu přece důležitější věci, které tak říkajíc hýbou světem; rozhodující jsou dobré úmysly, pevnost přesvědčení, víra ve vítězství, akční jednota, správný program, vzešený cíl, objektivní zákonitosti vývoje a kdovíco ještě; slovo sem, slovo tam, jaképak skrupule, když jde o Naši Velkou Věc; nemůžeme se přece zdržovat "pouhými slovy" uprostřed nelítostného boje s ideovým nepřítelem, který čeká na každý projev naší slabosti, na sebemenší zakolísání; jistěže i slova mají v našem boji významné poslání, bez této zbraně bychom jej nemohli vůbec vést, je to však živel zrádný a nespolehlivý, vždyť i protivník jich může použít a také jich užívá, zanášeje zmatek do hlav našich lidí, které se usilovně snažíme vychovat a převychovat; krátce řečeno: slova bud'tež naším *bojovým prostředkem*, naší *řečí* budiž čin.

Odtud by se dala odvíjet úvaha o "mystice činu" — příznačném to rysu totalitních hnutí — jakožto zvláštní reakci na fenomén sémantické inflace; avšak přikročme k druhému postoji vůči totalitní propagandě, jejíž jsme charakterizovali tak, že ji člověk nebere vážně, protože jí nevěří. S prvním typem intelektuála se u nás už prakticky nesetkáme; zato typ druhý můžeme rozpoznat takřka na každém kroku, je to náš současník. Psychologicky vzato, jeví se jako pravý opak svého předchůdce. Zdá se definitivně vyléčen ze spoléhání na "dobré úmysly"; má-li vůbec nějaké dostatečně pevné přesvědčení, dává mu výraz nanejvýš diskrétní a tlumený; ptáte-li se ho, zda věří ve vítězství dobré věci, opáčí vám po způsobu Pilátově "co je to dobrá věc?"; na kolektivnost, akční jednotu, společný program a podobné věci se dívá krajně skepticky; v "objektivních zákonitostech vývoje" správně rozpoznal objektivní zákony moci; je však dokonale prost jakékoli bojovnosti — pouhé pomyšlení na boj je u něho sdruženo s představou sebevraždy; zmíníte-li se před ním o potřebě činu, převede řeč na mezinárodní situaci a začne uvažovat o gerontologických problémech, které se kladou v družině vládců jedné šestiny světa. Na první pohled tu stojí realista proti snílkovi, "bezvěrec" proti "věřícímu". A přece shledáváme, vzdor této očividné psychologické odlišnosti, že v poměru k jazykové korupci si nynější skeptik podává ruku s někdejší nadšencem. Zkusme zavést řeč na způsob, jímž oficiální propaganda zneužívá slov; velmi pravděpodobně se setkáme s mírným údivem v podobě zdviženého obočí; nu ano, to přece není žádný "objev", ale co chcete, když mají moc, mohou si to dovolit; ostatně, jaképak starosti, vždyť propagandě dnes už nikdo nevěří; jen ať si lžou, co hrdlo ráčí, nikdo jim v tom sice nemůže zabránit, ale také už jim nikdo nenaletí...

Lež byla už na počátku

Pokusím se ukázat, že takovýto "kritický" postoj stojí na dvou zásadních omylech, na dvou zcela nekriticky přijímaných "samozřejmostech". Oba omyly vyplývají v tomto případě z nesprávného hodnocení faktoru mocenského, jehož působení se na jedné straně přeceňuje a zároveň — na straně druhé — nedoceňuje. Jednak se tu pokládá za samozřejmé, že charakter totalitní propagandy je dán charakterem moci, které tato propaganda slouží; má-li někdo totální mocenský monopol, může si arci dovolit denodenně urážet veřejnost tím, že papouška nazývá velbloudem, neboť tu opravdu není nikdo, kdo by mu v tom mohl zabránit. Na první pohled to tak jistě vypadá, avšak zůstaneme-li na tomto bezprostředním dojmu, snadno se nám může stát, že mimoděk zaměníme příčinu s následkem: nehorázná "lživost" propagandy totiž ve skutečnosti není výsledkem stávajících mocenských poměrů, nýbrž právě naopak. Či snad tato propaganda "lhala" o něco méně, dokud ještě nebyla jedinou oficiální propagandou? (V mnohém jistě "lhala" jinak, ale to je věc taktické pružnosti.)

A nebylo snad samo nastolení stávajících mocenských poměrů umožněno mimo jiné právě tou zajímavou okolností, že toto bezostyšné "lhaní" brala společnost do poslední chvíle na lehkou váhu? Současní držitelé moci věru "nelžou" proto, že mají moc; "lhali" a "lžou" z docela jiného důvodu: původně proto, aby moc získali, nyní proto, aby ji udrželi. Mocenský monopol, jímž vládou, má za následek jen tolik, že jim v tom nikdo nemůže konkurovat. Avšak pokročme dále: bývá-li v tomto ohledu působení mocenského faktoru často zveličováno, zůstává jeho význam na druhé straně neméně často nedoceněn. Je vsutku pozoruhodné, že zmíněná tendence k zjednodušenému výkladu, jenž vidí v oficiální propagandě pouhý produkt určitých mocenských poměrů, bývá sdružena s hrubým podceňováním této propagandy právě jakožto mocenského nástroje. Mám tu na mysli "samozřejmou" představu, jako by oficiální propaganda působila pouze na rovině sdělovaných obsahů. Kdyby tomu tak opravdu bylo, pak by ovšem celá situace byla vcelku jednoduchá: propaganda sama o sobě by nepředstavovala příliš vážné nebezpečí, neboť vesměs operuje s tvrzeními, o nichž každé dítě ví, že jsou nepravdivá; i stačilo by prostě jen odmítnout "lživý" obsah, aby byl člověk vůči jejímu působení imunní. Celý problém její účinnosti by se tak přesunul výhradně do oblasti mravní: závisela by veskrze na tom, zda přijmeme či nepřijmeme něco, v čem jasně rozpoznáme lež, a hlavně pak na tom, jakou formou dáme tomuto poznání průchod v životě veřejném. Jistěže tento mravní problém tu vždycky je, a každý z nás se s ním musí tak či onak vyrovnat; nechci tuto stránku věci sebemeně zlehčovat: čím jasnější se zdá v teorii, tím větší nároky klade v životní praxi — je to vpravdě prubířský kámen mravní integrity a občanské odvahy.

Nutno však zdůraznit, že problematika účinnosti oficiální propagandy se tím zdaleka nevyčerpává. Kdybychom byli vystaveni pouze jejímu *přímému* působení (tj. působení na rovině sdělovaných obsahů), pak bychom snad vystačili s otázkou, jsme-li či nejsme-li hlupáci, resp. zbabělci. Avšak tento mocenský prostředek působí též *nepřímo*, a to na oné hlubší, skryté rovině, kde se formují samy stavební prvky veškerých výpovědí; právě zde nás propaganda ohrožuje nejvíce, působíc jako katalyzátor onoho korupčního procesu, jenž zasahuje — nemylme se — naše *společné* výrazivo, na něž jsme *všichni* odkázáni při sdělování jakýchkoli myšlenkových obsahů. Proti tomuto nepřímému působení oficiální propagandy existuje jen jedna účinná obrana: vzepřít se samotné korupci jazyka, účelovému využívání sémantické inflace. S tím ovšem musí každý začít sám u sebe. Jelikož však "účelové" využívání sémantické inflace zdaleka není vždy nutně záměrné, a tedy mravně relevantní (jako je tomu např. u oficiální propagandy), není ani tento akt "konverze" primárně revolucí mravní: jakmile je dovršen, má arci v mravní oblasti ihned své důsledky, sám se však odehrává "hlouběji", totiž ve sféře existenciální.

Odpovědnost ke slovu

Proto tedy hledíme s takovou skepsí na postoj současného "skeptika", jenž se domnívá, že je s oficiální propagandou hotov, mávne-li nad ní rukou jako nad dočasně nutným zlem, nad nímž nestojí za to se rozčilovat: aťsi totiž, naplněn pocitem vlastní superiority, doprovodí své gesto třebas i pohrdavým úsměškem, přece ještě zůstává v silovém poli propagandy. Je to ovšem závislost nepřímá, skrytá a vesměs neuvědomělá, leč o to zrádnější, je to onen druh závislosti, jejíž plodí komplicita. Jakési tajné spojenectví jej váže (aniž to často on sám vůbec tuší) s onou vysmívanou propagandou právě v tom nejpodstatnějším: v otázce zacházení se slovy. Neboť kdyby měl být upřímný, musil by i náš "kritický" intelektuál vyznat, že mu vlastně také (jako onomu "slepě věřícímu") na slovech nezáleží: hlavní jsou přece fakta, v dané souvislosti zejména fakta mocenská; změňte mocenská fakta, a problém současné oficiální propagandy zanikne sám sebou. Nebudeme asi daleko od pravdy, vyjádříme-li domněnku, že by náš "kritik" při této příležitosti ještě prohodil cosi o svobodě slova. Zcela nepochybně: návratem svobody slova by se postavení současné oficiální propagandy pronikavě změnilo; obávám se však, že pouze v tom smyslu, že by ztratila svůj dosavadní oficiální monopol. Připustíme-li, že problém oficiální propagandy je v jádře problémem jazykové korupce vůbec, pak se nám uvedená změna (byť i z hlediska naší nynější situace takřka utopická) nebude zajisté jevit jako tuze radikální řešení.

Naskytá se tu totiž otázka, co vlastně míníme tou "svobodou slova";

nepodává nám snad právě oficiální propaganda přímo výsměšnou ukázkou toho, jak vypadá "svoboda slova" vpravdě absolutní, tj. svoboda nevázaná — vzhledem ke "slovu" — pražádnou odpovědnosti? "Svoboda slova": zdá se, že tento slovní obrat dostává smysl teprve na pozadí jistého zásadnějšího obratu — oné zmíněné již existenciální "konverze", která *prakticky* neznamená nic jiného než obrat k odpovědnosti v zacházení se "slovem". Takovéto odpovědnosti však není mocen, kdo považuje slova za "pouhá slova", komu není řeč skutečností dosti "reálnou".

Vraťme se ještě na okamžik k představě "začarovaného kruhu", kterou jsme si vypomohli na počátku této úvahy. Jeho "začarovanost", jak vidno, je pouze relativní, neboť onen dvojí vztah vzájemné závislosti mezi oficiální propagandou a jazykovou korupcí, jež jsme si zobrazili jako dvě půle bludného kruhu, je co do své povahy vnitřně různorodý: zatímco závislost propagandy na korupci má povahu logickou, a je tedy nutná, závislost v opačném směru je povahy pouze empirické, tj. podléháme jí jen potud, pokud sami setrváváme "ve stavu lži". A tím je zásadně dána i možnost z bludného kruhu vystoupit.

Když uvažujeme o zjevné nevážnosti, s níž se dnes běžně se slovy zachází, napadá nás, zdali snad k takovému postoji nepřispívá mimo jiné i to, že jsme si zvykli mluvit napořád o jazyku jako o "*nástroji* komunikace". K tomu tedy ještě malou poznámku. Nedomnívám se, že by na tomto metaforickém vyjádření jako takovém bylo něco špatného; a rovněž si nemyslím, že by bylo namístě vznášet v této souvislosti ukvapená obvinění na adresu moderní lingvistiky (jak se někdy děje). Zdá se mi, že odpovědnému přístupu k jazyku nemusí být na újmu, chápeme-li jej jako "pracovní nástroj" *sui generis*. Kámen úrazu je spíš v tom, jak chápeme pracovní nástroje vůbec, jak se k nim vlastně vztahujeme. Stačí chvíli pozorovat libovolné staveníště nebo si udělat vycházku do polí, abychom dospěli k závěru, že koneckonců není divu, zachází-li se s "nástrojem komunikace" se stejnou mírou lásky a uctivosti, jako je tomu u nástrojů ostatních — od obyčejné lopaty až po složité a drahé stroje. Máme pak takový truchlivý dojem, jako by ta metafora byla jakýmsi přežitkem z dob dávno (nedávno?) minulých, kdy se pracovní nástroje ještě dědily z otce na syna, opatrovány s péčí dnes už jen stěží představitelnou...

ch 77